

“Eleştiri” ile Bakıldığında Teknoloji, “Mutluluk” mudur?

Caner Çiçekdağı

Günümüz insanı artık alıştığı rahatlık ve konfor sağlayan araç ve gereçlerden pek ödün veremiyor. Elektrik, su, telefon vb. aygıtların kısa süreli kesilmelerine bile tahammül edemez bir duruma geldik. Özellikle cep telefonlarının yaygınlaştığı şu ortamda insanlarımız onsuz yapamaz bir hale gelmiştir. Çevremdeki kişilerin böylesine bir yaşam biçimini “rahatlık”, dolayısıyla da “mutluluk” olarak algıladıklarını gözlemliyorum. Mutluluğun bu şekilde algılanışı, teknolojiyi kutsama ve giderek daha iyi bir yaşam biçimine doğru gittiğimiz anlayışını da içinde barındırmaktadır. Felsefeye uzak olan insanlara doğa'nın yok edilmesinden veya teknolojinin egemenliğinden söz ettiğimizde yukarıda bahsedilen türde değerlendirmeler yapılmaktadır. Örneğin, “doğa”dan anlaşılan yeşil, köy, böcekler, çamur, toz vb., “mutluluk”tan anlaşılan ise rahatlık ve konfor olmaktadır. Oysa bu rahatlık ve konfor uğruna daha fazla çalışma ve stres bir bedel olarak karşımıza çıkmaktadır. Kapitalist ekonomi sisteminin mantığı gereği tüketim nesnesi olarak algılanan insan ve toplum, teknoloji ile daha fazla bu amaca yönelik hizmet vermektedir. Modern teknolojinin ortaya çıkmasından önceki dönemlere baktığımızda insan ilişkilerinin daha yoğun ve toplumsallık içerdiğini görmekteyiz. Örneğin, televizyonlar bu kadar yaygınlaşmadan önce daha fazla oyun oynanır, daha fazla eş, dost ziyaretlerine gidilir, daha fazla paylaşılır, daha fazla yaratıcı ve üretici olunurdu. Şimdi olduğu gibi yalnızlaşma ve bencilleşme fazla yoktu.

Öte yandan özellikle modern teknoloji bizi topraktan, doğa'dan giderek uzaklaştırmaktadır. Doğanın bir parçası olan, Hegel'in deyişiyle “bilinç kazanmış doğa” olan insan varlığı, kendi temeli olana yabancılaşarak ve hatta onu yok ederek mutlu olduğu yanılsaması içine girmektedir. Bu yanılsama belki de, bizzat tüketim endüstrisinin kendisi tarafından yaratılmaktadır. Kendi ülkemize baktığımızda köylere, öncelikle elektriğin götürüldüğünü ve bunun arkasından elektrikle çalışan araç-gereç satışlarının yeni pazarlar bulduğunu görmekteyiz. Üstelik böyle bir teknolojiye de dışa bağımlılık belirgin bir yanımız olmaktadır. Mutluluğu fayda ile açıkladığımızda, tüketim endüstrisinin kendi iç çelişkisi karşımıza çıkar: marjinal fayda kuramı. Buna göre tükettiğimiz mal ve hizmetlerin bize vereceği mutluluk marjinal faydasıyla sınırlıdır. Bu faydayı bir kere sağladıktan sonra giderek bir alışkanlık hatta bir

bıkkınlık yaratmaya başlar. "Bilgisayarım olmasını çok istiyorum ve ihtiyacım da var" ama bir kere alınca tüketilmiştir artık ve yeni ihtiyaçlar sırada beklemektedir. Bu açıdan bakılınca evlerimiz birer teknoloji mezarlığı sayılır. Öyleyse teknoloji tüketim mantığıyla değil, üretim mantığıyla yapılmalıdır diyebiliriz. Böyle bir eleştiri doğayı, insanı, toplumu bir bütün olarak alma temelli bir bakışı savunmaktadır.

Düşünce tarihine baktığımızda pragmatist, pozitivist ve tikelci felsefi anlayışların, bizzat kendi kaynağından çıkan, yani Batı tandanslı düşünürlerce kıyasıya eleştirildiğini görmekteyiz. F. Bacon'da ifadesini bulan "doğaya egemen olma" ve "bilgi güçtür" anlayışı Rönesans'ı, Aydınlanma'yı ve çağımızı belirleyen temel anlayış olagelmıştır. Bu yönüyle batı felsefe geleneğini bir bütün olarak düşünürsek, ister idealist ister materyalist olsun, sonuçta fayda temelli olmakla eleştirilmişlerdir. 20.yy'ın başında Almanya'da ortaya çıkan ve Marksizm'i yorumlama amacıyla bir enstitü kuran ve ülkemizde de pek tanınmayan Frankfurt Okulu filozofları da temel eleştirilerini özellikle Aydınlanma, Akıl, Pozitivizm, Tüketim Endüstrisi üzerine yoğunlaştırmışlardır. Hitler Almanya'sından kaçtıktan sonra Enstitü'nün öne çıkan isimleri Horkheimer ve Adorno tarafından oluşturulan akım "eleştirel teori" olarak adlandırılmıştır.

Eleştirel Teori Açısından Pozitivizm

Frankfurt Okulu düşünürleri, Eleştirel Teori'yi, ortodoks marksizmin oluşturduğu "tarihsel materyalizm" cenderesinden kurtarmak istiyorlardı. "Akım, kurucu babasının eleştirel zekasından ziyade, bilge sözlerini miras almıştı."¹ Yapılması gereken eleştirel yöntemi yeniden canlandırmaktır. Bunun örneği, Marks'ın ekonomi-politik eleştirisidir. Buna göre kapitalizm doğal değil rastlantısal bir sistemdir ve rasyonel de değildir. İnsanlığın çıkarına değil burjuvazinin çıkarına hizmet eder. Bu yüzden bilimsel değil ideolojiktir. Okul, böylece, Marks'ın ekonomi-politik eleştirisini, pozitivist eleştirisi için model olarak alır. Pozitivizmi ve daha önceki idealist felsefe ve yöntemlerin tümünü de geleneksel teori olarak adlandırır.

Geleneksel Teori bütüncüdür ve praksisten öte teoriye önem verir. Eyleme öncelik tanıyıp bilime yöneldiğinde ise teknoloji olarak görünüp, doğa ve insan üzerinde egemenliği amaçlar. Eleştirel Teori ise bilgiyi eylemden ayırmaz ve fetişleştirmez. Ayrıca, bilim adamının özgür bir araştırma yapamayacağını, çünkü özgür bir toplumsal yapının olmadığını söyler. Horkheimer, sosyal bilimcilerin geleceğe ait doğru öngörülerde bulunabilmesinin, ancak şimdikinden daha rasyonel bir toplumun gerçekleşmesinden sonra olabileceğini düşünür. Günümüz aydınlarının görevi de, işte böyle bir toplumun olabileceğini gösteren negatif güçleri işaret etmek olmalıdır.

Eleştirel Teori'ye göre, Geleneksel Teori'nin ileri sürdüğü saf bilgilere ulaşmak olanaksız olduğundan, "bütün"ün anlaşılması için, "bütün"ün somut "tikel"lerin içinde aranması gerekmektedir. Bu arama sırasında kullanılacak yöntemlerin de, Pragmatizminden farklı olması gerekmektedir. Pragmatizm ve pozitivist, felsefeyi bilimciliğe indirgemektedir. Pragmatizm, doğruluğu insan başarılarına indirgediği için

¹ West, David, *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş*, çev: Ahmet Cevizci, Paradigma Yayınları, İstanbul 1998, s.

epistemolojisi zayıf kalmaktadır. Pragmatizm, bazı bilimsel ve felsefi teorilerin gerçekliğe uygun düşmediğini, yani başarısız kaldığını, ama böyle olmakla birlikte yanlış sayılamayacaklarını görmezlikten gelir. Pragmatizm eleştirel değil uzlaştırıcıdır ve pozitivistde olduğu gibi, olguların ardındaki gerçekliği tespit edemez. Horkheimer, mantıkçı pozitivism'i eleştirirken, onların temeli olan Locke ve Hume gibi ampiristlerin hiç olmazsa dinamik ve eleştirel bir yanları olduğunu, ama pozitivistlerin varolan düzeni olumlayarak, olgularla yetindiğini belirtir. Pozitivistdeki matematiksel sembolleştirmeler, biçimi öne çıkarıp, öz'ü gözardı etmektedir. "Bu yüzden metafiziği reddetmelerine rağmen, kendileri metafiziğe düşmüşlerdir."²

Anti-Pozitivism, okul'un kimliğini belirleyen en önemli niteliklerden biridir. Horkheimer'in pozitivism eleştirisinin üç ana noktası vardır: 1) Pozitivism, etkin insan varlığına mekanik bir determinizm şeması içinde, çıplak olgular ve nesnelere olarak yaklaşır. 2) Dünyayı yalnızca deneyde dolaysız olarak verilen biçimiyle algılayarak öz ve görünüş arasında bir ayırım yapmaz. 3) Olgular ve değer arasında mutlak bir ayırım koyarak bilgiyi insan istemlerinden ayırır.³

Frankfurt Okulu'nun genel olarak pozitivism değerlendirmesi ise şöyledir: 1) Pozitivism, toplumsal hayatın doğru bir şekilde kavramsallaştırılması ve anlaşılmasını sağlamayan, yetersiz ve yanlış yönlendirici bir yaklaşımdır. 2) Pozitivism, yalnızca varolana katılmakla verili siyasi düzeni kutsallaştırır, radikal herhangi bir değişikliği engeller ve siyasal bir dinginciliğe (esquetism) neden olur. 3) Pozitivism, içsel olarak yeni bir egemenlik biçimini, yani "teknokratik egemenliği" destekleme ve üretmeye bağımlıdır.⁴

Pozitivism, temel olarak bilinç ile nesne arasındaki mutlak ayrıma dayanır. Bu ikisi arasında bilgilenme aracı olarak duyuları yerleştirir. Mutlak gerçek ve saf bilinç, duyumun iki yanına yerleştirildiğinden ve iki saf kategori arasındaki ilişki bir dışsal (mantıksal saf bir kategori olarak) duyum aracılığıyla kurulduğundan, duyumu ister bu biçimiyle alalım, istersek onu dış gerçekliğe yansıtıp (görünüş olarak) oradan çıkartalım, duyusal gerçekle bilinç arasında aşılabilir bir engel olarak yerleştirilmiş olur. İki arasındaki ilişki şu tarzda olanaklıdır: bilinç ve gerçeklik duyumun/görünüşün iki karşıt yanında olduğundan, gerçeklik kendini bilince, olduğu gibi değil, ancak aracısının (görünüş) onu sunduğu gibi ulaştırır; ya da tam tersi, bilinç gerçekliği olduğu gibi değil, aracısının (duyumu) onu yakalayabildiği gibi ortaya koyar.

Pozitivism, bilme edimini bilimle özdeşleştirmekle, zekayı, onu eleştirmek zorunda olduğu o ticari kültür tarafından biçimlendirilmiş olan malzemenin örgütlenmesi için gerekli olan işlemlerle sınırlandırmış olur. Bilimin içeriği, yöntemleri ve kategorileri toplumsal çatışmalardan bağımsız olmadığı gibi, insanlar da sırf bunların giderilmesi için temel değerler üzerinde sınırsızca deney yapılmasına razı olmazlar. Bu çatışmaların niteliği buna imkân tanımaz. Bilimin otoritesinin ilerici tarihsel gelişmeler sağlaması ancak ideal olarak uyumlu koşullarda mümkün olabilir. "Pozitivistler bu gerçeğin pekala farkında olabilirler ama, bunun mantıksal uzantısıyla,

2 Horkheimer, Max, *Akıl Tutulması*, s. 117.

3 Bottomore, Tom, *Frankfurt Okulu*, s. 14.

4 A.g.e., s. 27-28.

bilimin felsefi teori tarafından belirlenen görelî bir işlevi olduğu gerçeğiyle, yüzleşmekten kaçınırlar."⁵

Horkheimer'e göre, eğer bilimin ve doğruluğun tanımı, yine bilimsel doğruya ulaşma yöntemlerine dayanacaksa, bilimin ve doğruluğun ne olduğunu nasıl belirleyebiliriz? Bilimsel yöntemin haklılığını ve varlık nedenini yine bilimin gözlemlenmesi yoluyla elde etme çabalarında hep aynı kısır döngü görülür: Gözlem ilkesinin kendisi nasıl haklı çıkarılacaktır? Bir haklı çıkarma istendiğinde, neden gözlemin doğruluğun tek güvencesi olduğu sorulduğunda, pozitivistler yine gözlemi yardıma çağırırlar. Ama onların gözleri kapalıdır. Pozitivistler, araştırmannın makineyi andıran işleyişini, olgu toplama, doğrulama, sınıflandırma vb. çarkını durdurup, bunların anlamı ve doğrulukla ilişkisi üzerine düşünmek yerine, bilimin gözlemlerle hareket ettiğini tekrarlar ve işleyişini betimlerler. Kuşkusuz, işlerinin doğrulama ilkesini gerekçelendirmek ve kanıtlamak olmadığını, sadece bilimsel terimlerle konuşmak istediklerini söyleyeceklerdir. "Başka bir deyişle, kendi ilkelerini-doğrulanmadığı sürece hiçbir önermenin anlamlı olmadığı ilkesi- doğrulamayı reddetmekle, petitiyo pirincipii (kanıtlanmamış, kanıtlanması istenen bir ilkenin kanıt olarak var sayımı) hatasına düşmektedirler."⁶

Ütopyacı düşünceler yerine olgulara ve sağduyuya uyulması yolundaki pozitivist buyruk, dinsel kurumlar tarafından yorumlandığı biçimiyle gerçekliği benimsemekten çok farklı değildir; çünkü sonuçta dinsel kurumlar da birer gerçektir. İki kamp da bir doğruyu dile getirmekte ama onu mutlaklaştırarak çarpıtmaktadır. Pozitivism, doğmatizm eleştirisini öyle bir noktaya götürmektedir ki, bu eleştirisinin kaynağı olan doğruluk ilkesi de iptal edilmektedir. Buna karşılık, metafizik de bu ilkeyi o kadar katıca savunmaktadır ki, doğruluk kendi karşıtına dönüştürmektedir. "Her iki okul da özerk bir nitelik taşımaktadır: biri özerk aklın yerine şık metodolojileri, öbürüyse bir doğmanın otoritesini geçirmektedir."⁷

Okul üyeleri, pozitivismi değişik yönlerden ele almışlardır. Marcuse, Comte pozitivismi üzerinde dururken, Horkheimer, bilimcilik ve tek bir bilim düşüncesini eleştirmiştir ve felsefenin alçaltılmasının karşısında olmuştur. Yalnızca, bilim dilinde konuşmak ve düşünmenin çocukça ve yobazca olduğunu ileri sürmüştür. Geleneksel Teoriyle de bilim adamının toplumdaki kopuk bilimsel etkinliği düşüncesini kastetmiştir. Bu Geleneksel Teori, burjuva liberal dönemdeki bilim adamının tavrıdır. Öte yandan eleştirel tavırlı düşünürler, toplumsal bütünlüğün iki tarafı karakterini, çelişkilerini, sınıf çatışmalarını görüp kendilerini bu bütünlüğün içinde algılayarak, tanımlamalarını yaparlar. Eleştirel Teori'nin amacı toplumun dönüşümü ve insanın özgürleşimidir. "Bunun içinde bilgi ile hedefi, teori ile pratiği birleştirmeyi amaçlayarak, pozitivism'in olgu-değer ayırımına karşı çıkar."⁸

Horkheimer, Eleştirel Teori'nin özgürleştirici nesnesi olarak proletaryayı görür. Lukacs, proletaryanın varlığı ve konumunun bile doğru bilgiyi garanti etmeyeceğini, sınıfın kendisinde yanlış sınıf bilinci olduğunu ve dışarıdan doğru sınıf bilinci

5 Horkheimer, Max, *Akl Tutulması*, s. 126-127.

6 A.g.e., s. 121.

7 A.g.e., s. 133-134.

8 Bottomore, Tom, *Frankfurt Okulu*, s. 31.

getirilmesi gerektiğini düşünür ve Horkheimer de bu görüşe katılmaktadır. Yalnız, Lukacs, doğru bilinci götürmeyi devrimci bir partiye verirken, Horkheimer bu konuda net bir tavır ortaya koymamaktadır. "Sonraki yıllarda diğer üyeler gibi Horkheimer de işçi sınıfının devrimci gücüne olan inancını kaybedince, Eleştirel Teori de temelden yoksun kalır."⁹

Adorno, Horkheimer'in pozitivizm eleştirisini geniş şekilde ele alır. Ona göre her türlü bütüncül formül düşüncesi bir özdeşlik düşüncesini de barındırdığı için yetersizdir. Özdeşlik düşüncesi, felsefe için mutlak bir başlangıç noktası koyar ve uygun kavramlar ile, ampirik nesnelere toplamı olan dünyanın, tam olarak açıklanabileceğini savunur. Adorno, bu anlamda bütünlük düşüncesine de karşıdır. Ona göre, "Bütün gerçek olmayandır."¹⁰ Bu düşüncesi yüzünden şüphecilikle suçlanmıştır.

Bottomore, Frankfurt Okulu'nun ileri sürdüğü, pozitivist bir bilim felsefesinin statükoyu onaylayacağı görüşüne katılmaz. Ona göre, böyle bir sonuca varılınca mantıksal çıkarım hatası yapılmaktadır ve ampirik örneklerle de kanıtlanmamıştır.

Marks'ta örtük bir pozitivizm olduğu için, pozitivizm eleştirisi herşeyden önce onun düşüncelerinin dogmalaşmasına karşıdır. Ortodoks Marksizm, kendince determinist bir sosyolojiye sahiptir ve kapitalizmin yasalarını bildiği için, yıkılışını ve sosyalizmin ne zaman geleceğini de bilir. Bu, Stalinizmin anlayışıdır ve beraberinde despotluğu getirmiştir. Kararlar ve uygulamalar, bilimsel yasaları ve sosyalist teoriyi iyi bilen küçük bir azınlıktaki entellektüeller ya da parti liderleri tarafından yerine getirilir. Böylece işçi sınıfı yönetimin dışına itilir ve "pozitivizm bu şekilde, Sovyet Marksizminin bürokratik otoritarizmini mümkün hale getirir."¹¹

Akıl Eleştirisi

Akıl, "insandaki soyutlama yapma, kavrama, bağıntı kurma, düşünme, benzerliklerin ve farklılıkların bilincine varma kapasitesi, çıkarsama yapabilme yetisi; apaçık doğruları ya da soyut nesnelere, özleri, tümelleri doğrudan ve aracısız bir biçimde sezme yetisinden farklı olarak, öncüllerden sonuca geçmek suretiyle çıkarım yapma yeteneği yada gücü"¹² olarak tanımlanıyor. Fakat Orta Çağ'ın sonlarından 17. yüzyıla değin, bilgi yetileri olan; duyu algısı (sensatio), akıl (ratio, vernunft), anlık (intellectio, verstand) dizisinde, akıl anlığa göre daha aşağı bir sıraya konmuş ve duyu algılarını kavramlara dönüştüren yeti olarak gösterilmiştir. Yine, Skolastik dönemde, fizik ötesi bilgi edinme yetisi olarak "anlık", çıkarım yapan düşünme yetisi olarak da "akıl" anlaşılır. Aydınlanma'dan, özellikle Kant'tan bu yana akıl, yukarıdaki anlamın tersine yüksek bir bilgi edinme yetisi olarak anlaşılacaktır. Böylece akıl, kavramlar oluşturma yetisi değil, anlığın oluşturduğu kavramları ilkeler altında toplama yetisidir. kısaca ilkeler yetisidir. Aklın ilkelerine, fizik ötesi nesnelere karşılık gelir. Aklın bu ilkelerine Kant, "ideler" adını verir. Hegel'de ise, "karşıtların birliği ve bütünlüğü"

9 A.g.e., s. 32.

10 Adorno, Theodor, W., *Minima Moralia*, s. 52.

11 West, David, *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş*, s. 88.

12 Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, s. 27.

üzerine diyalektik düşünme yetisi ve bütün varolanların temelinde bulunan ilke"¹³ anlamlarını içermektedir.

Frankfurt Okulu geleneği aynı zamanda "akıl eleştirisi" olarak da okunabilir. Modern toplumun eleştirisinde en fazla kullandıkları alan, Aydınlanma'dan bu yana aklın gelişimidir. Horkheimer aklın eleştirisine girerken çok önemli bir ayrım yapar: "Verstand" (öznel akıl ya da anlama yetisi, *intellekt*) ve "Vernunft" (nesnel ya da evrensel akıl, *ratio*).

Öznel akıl, Horkheimer'in deyişiyle biçimsel ya da araçsal akıl, sadece özneye ait bir niteliktir. Nesne ise düzensiz, karışık bir yığındır. Öznel aklın görevi bu yığını ayırtmak, sınıflandırmak ve kullanmaktır. "Öznel akıl, parçalayıcı, analitik ve biçimseldir, şeylerin dış biçimleriyle, görünüşleriyle ilgilenir ve ayrı oluşu temel alır."¹⁴

Öznel akıl görüngüler dünyasını sağduyu dediğimiz sistematik akla göre düzenleyip yapılaştırır. Onun için dünya, yalnızca kendilerine benzeyen ve birbirlerine tamamen zıt olan, belli sayıda varlıklardan oluşmuş bir dünyadır. "O, dünyayı böyle algılayabildiği için de, bu görünüşün oluşturduğu yüzeyin derinindeki diyalektik ilişkileri kavrayabilecek biçimde dolaylımsızlığı aşip ardına nüfuz edememektedir."¹⁵

Öznel akıl düşünme aygıtının soyut işleyişidir, sınıflandırma, çıkarsama ve tündengelleme yeteneğidir. "O, kabul edilmiş amaçlara ulaşmak için seçilen araçların yeterli olup olmadığı üzerinde durur, amaçların kendilerinin de akla uygun olup olmadığı sorusunu sormaz."¹⁶

Nesnel akıl ise, öz ile görünüş arasında, parça ile bütün arasında bir bağlantı olduğunu görebilen akıldır. Dünyanın parçalanmış, bölünmüş görüntüsünü daha yüksek bir birlik ideali adına eleştiren de bu akıldır. "Nesnel akıl, yüzeydeki görünüşü aşip derindeki ilişkileri kavrayabilecek bir zihinsel yetidir."¹⁷

Nesnel akıl teorisi, insan ve amaçlarını da içine almak üzere bütün varlıkları kapsayan bir sistem ya da hiyerarşi oluşturmayı amaçlıyordu. Bir insanın hayatının akla uygunluk derecesini belirleyen, bu bütünlükle arasındaki uyumdu. Bu akıl kavramı, öznel akılı dışarda bırakmıyor, ama onu evrensel rasyonelitenin kısmi, sınırlı bir ifadesi olarak görüyordu.¹⁸

Horkheimer, modern düşünceye Descartes'ın getirdiği, özne ile nesnenin sert ve kesin bir biçimde zıt şeyler olduğu fikrine karşıydı. Kartezyen geleneğe örtük biçimde, aklın yalnızca öznel boyuta indirgenmesi yer alıyordu. Bu ise, öz ile görünüşün ebedi olarak birbirinden ayrı sayılmasına; böylece, statükonun eleştirisiz bir biçimde benimsenmesine yol açıyordu. Sonuçta ise, akılsallık gitgide daha çok sentetik nitelikteki akıl olacağı yerde, genel geçer nitelikteki anlama yetisine (öznel, biçimsel ya da araçsal akıl) dönüşmüş bulunuyordu. Bu yüzden de, 19. yüzyıl sonlarındaki irrasyonelitenin akıl karşısındaki eleştirileri, her şeyden çok, aklın

13 Akarsu, Bedia, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1979, s. 179-180.

14 Koçak, Orhan, *Horkheimer ve Frankfurt Okulu*, s. 45.

15 Jay, Martin, *Diyalektik İmgelem*, s. 95.

16 Horkheimer, Max, *Akl Tutulması*, s. 61.

17 Jay, Martin, *a.g.e.*, s. 95.

18 Horkheimer, Max, *Akl Tutulması*, s. 62.

çözümleyici, biçimsel, ayrıştırıcı anlama yetisine (öznel akıl) indirgenmiş oluşundandı. Bu eleştiri, çözümleyici akılsallığı tek kalemde bir kenara atmamakla birlikte, Horkheimer'in katılabileceği bir eleştiriydi. Horkheimer'in katılmadığı, aklın ve mantığın sınırlı bir yeti olan anlama yetisiyle özdeş sayılması oluyordu.¹⁹

Ancak Frankfurt Okulu aynı zamanda, özne ile nesne, öz ile görünüş, tikel ile tümel arasındaki farklılıkların ortadan kaldırılıp uyum sağlanabileceği yolundaki ütopyik düşünceye de karşıydı. "Vernunft" onlara göre, kişilerin yalnızca özne edimlerinin oluşturamayacağı nesnel bir akıldı. "Böylece her ne kadar felsefi bir idealden toplumsal nitelikteki bir akıl anlayışına geçilmiş olunuyorsa da, anlayışları hala metafizik kökenlerini koruyordu."²⁰ Sıradan Marksizm bu eğilimlerin tekçi (monist) materyalizm içinde yeniden ortaya çıkmasına izin vermişti. Frankfurt Okulu ise, tekçi materyalizme karşı çıkmaktan hiçbir zaman usanmamıştır.

Aydınlanmadan bu yana-öznel (araçsal) akıl, nesnel (amaçsal) aklın aleyhine önemli gelişmeler kaydetti. Bir anlamda özne akıl, nesnel aklın alanına taşıdı ve onu işgal etti. Aklın öznelleşmesinin hemen görülemeyen teorik ve pratik bazı sonuçları oldu: Öznelci görüş geçerli olunca, düşünce de herhangi bir amacın kendi içinde değerli olup olmadığını belirleyemez oldu. "Ükülerin benimsenebilirliği, eylem ve inançlarımızın ölçütleri, ahlak ve siyasetin temel ilkeleri ve bütün önemli kararlarımız, aklın dışındaki etmenlere bağlı duruma geldi."²¹ Gerek bilimsel gerekse günlük kullanımda, akıl genel olarak zihnin eşgüdüm yetisi olarak görülmeye başlandı; bu yeti, sistemli olarak kullanılarak ve önündeki engeller, örneğin bilinçli ya da bilinçsiz duygular kaldırılarak, geliştirildi ve etkinliği artırıldı. "Toplumsal gerçekliği yöneten güç hiçbir zaman tam anlamıyla akıl değildi; ama bugün aklın her türlü özgül eğilim ve tercihten arındırılması, artık onun insan eylemleri ve hayat tarzları hakkında bir yargıda bulunma görevine bile sırt çevirdiği bir noktaya ulaşmıştır."²² Akıl bu görevini artık çatışan çıkarılara devretmiştir.

Aydınlanma filozofları, dine akıl adına saldırıyorlardı; sonuçta öldürdükleri kendi çabalarının güç kaynağı olan metafizik ve nesnel akıl kavramı oldu. Gerçekliğin doğasını algılama ve hayatımıza yön verecek ilkeleri belirleme aracı olarak akıl kavramı bir yana atılmıştır. Akıl, içinden çıktığı mitolojiye tekrar dönmüş, "akıl sözcüğünün bile mitolojik bir çağrışım taşıdığı bir durumla sonuçlanmıştır."²³

Horkheimer, *Akıl Tutulması*'nda insan-doğa ya da akıl-doğa arasında gelişen çelişkiyi alabildiğine geniş bir şekilde işlemektedir. Öznel-araçsal aklın sonucu olarak herşey bir araç olması açısından ele alınmaktadır. Ama sonuçta öznenin kendisi de nesneleşerek öznelliğini kaybetmiştir. Araçsal akıl, doğayı egemen olunacak alan olarak görmüş ve uygarlık ilerledikçe de özgürleştiğini sanmıştır. Oysa, insan, doğal zorunluluklardan kurtuldukça, toplumsal koşullar, bilim ve teknoloji yeni ve daha baskıcı bir tahakküm yaratmıştır. Tüketim toplumu insana aklını kullanacak fırsat vermez ve kültürüyle, reklamlarıyla köleleştirerek manipüle eder. Modern insan, artık

19 Jay, Martin, *Diyalektik İmgelem*, s. 96-97.

20 A.g.e., s. 101.

21 Horkheimer, Max, *Akıl Tutulması*, s. 64-65.

22 A.g.e., s. 66.

23 A.g.e., s. 73.

yaptığı işleri eskisi gibi idealler uğruna değil, "çıkâr", "araç" ve "işlevsellik" ölçütlerine göre yapar. Sonuçta doğaya olan egemenlik tutkusu, doğadan insana genelleşir ve amaçsal akılı da ortadan kaldırır. Horkheimer'e göre, araçsal akıl, "birey"i de yoketmiştir. "Eskiden akıl bireyin bir parçasıyken, bugün artık akıl sürücüsünü atmış ve akıldışına dönüşmüştür."²⁴

Birey tarihsel bir varlıktır ve bu tarihselliği ona, geçmiş, şimdi ve gelecek bilinci ile kimlik duygusunu kazandırmaktadır. Dolayısıyla birey, kendisini her yönden geliştirmeyi amaçlayan bir varlıktır. Günümüz toplumunda olan şey bireyleşme değil, atomlaşmadır, çünkü toplumu dışlayarak bireyleşilemez. Tek başına özgürlük, mutluluk, adalet gibi kavramlar bir şey ifade etmez, ancak toplumu da hesaba katınca anlam kazanırlar; "toplumunkinden bağımsız bir kurtuluş yoktur."²⁵ Horkheimer'e göre bireyi yok eden, kapitalizm, liberalizm ve bunların oluşturduğu ekonomik-sosyal yapıdır. Birey, maddi çıkar ile aynı anlama gelmiş ve bir atom ya da bir monad haline dönüştürülmüştür. Buna göre her monad'ı, çıkarları birbirinden ayırmakta ama yine aynı çıkarlar onları birarada tutmaktadır. Bu çağda, konformizm (uyum ilkesi) her şeye hakimdir. Sistem, artık bireyi öyle bir kuşatmakta, reklamı, kültür unsurları ve teknolojiyle öyle bir sarmaktadır ki, kaçış kapısı bırakmamaktadır. Her şey onun yerine düşünülür; yapılması gereken tek şey "uymak"tır. "Polis'in çöküşü sonucunda bireyin serbest kalışı onun direncini artırmamış, tam tersine bireyle birlikte bireyselliğinin kendisi de despotik devletler içinde tasfiye olmuştu – bu, toplumu ondokuzuncu yüzyıldan Faşizme götüren merkezi çelişkinin de modelidir."²⁶

Bu sistemde felsefi kavramlar da, yarar sağlamadığı için, anlamsızlaşmıştır. En iyi filozof, susan filozoftur, artık. Yerleşik bir grubun çıkarlarına hizmet etmeyen ya da ekonomik yarar sağlamayan düşünceler boş ve gereksiz görülür. "Ama bir paradoks vardır: Yeryüzündeki insanların büyük bir bölümü açlıkla boğuşurken elindeki makinelerin büyük bir bölümünü çürümeye bırakan, birçok önemli buluşu rafa kaldıran ve çalışma saatlerinin büyük bir bölümünü budalaca reklamlara ve yıkım araçlarının üretimine ayıran bir toplum, yararlılık düşüncesini bir akide haline getirebilmiştir!"²⁷

Horkheimer, aklın, akıl dışına dönüştüğü bu sistemi değiştirecek olan işçi sınıfından da umudunu kesmiştir. Bugünün işçi sınıfı daha uyanık ve daha bilinçli olmasına rağmen, sistemi sorgulamadığı için eski devrimci özelliğini kaybetmiştir artık.

Horkheimer, teknolojik rasyonalitenin ve Aydınlanma'nın yok ettiği bireyin yeni bir toplumsal yapılanmada ortaya çıkabileceğini düşünmektedir. Ama, bu yeni yapı, artık tarihin geri getirilemez dönemlerinde kalan, metafizik, dinsel ya da faşist ideolojilerin irrasyonel talepleri üzerine de kurulamaz. Aklın bizi getirdiği durumun çözümü, yine aklın oluşturduğu modern toplumun içinden çıkacaktır. "Felsefenin

24 A.g.e., s. 165.

25 Adorno, Theodor, W., *Minima Moralia*, s. 178.

26 A.g.e., s. 155.

27 Horkheimer, Max, *Aklın Tutulması*, s. 177.

görevi, bireyselliğin yok edildiği bu toplumda, yine de fedakarca birey olarak çıkabilen kahramanların sözcüsü olmaktadır."²⁸

Aydınlanma Eleştirisi

Frankfurt Okulu'nun amacı teori ile pratiği birleştirmektir. 1940'lara gelindiğinde, okul üyeleri, bunların sentezlenebileceğinden emin olmamaya başlamışlardır. Çalışmalarında disiplinler arası bir inceleme ve analizi esas almaya devam ediyorlardı, ama teori ile empirik araştırma ve siyasal praksis arasındaki dolaylılama fazlasıyla sorun olmaya başlamıştı.

Eleştirel Teori'nin başından beri koruduğu özellik, Marksizmi önceden kabul edilmiş kapalı doğrular sistemi olarak görmemektir. Toplumsal gerçeklik değiştiğinde, kuramsal yapıların da gözden geçirilmesi gerektiğini savunuyorlardı. Savaşın sona ermesi ve faşizmin yenilmesiyle birlikte yeni bir toplumsal gerçeklik oluşmuştu ve kuramsal düzeyde de yenilikler yapılması gerekiyordu. Okul bu yüzden kuramsal çalışmalarını değiştirmiştir. "Bu değişikliğin en açık ifadesi, Marksist kuramın temel taşı olan sınıf çelişkisi yerine, insan-doğa çelişkisini koymaları olmuştur."²⁹ İnsan-doğa çelişkisinin başlangıcı kapitalizmden daha önceki dönemlere uzanır ve kapitalizmin sona ermesinden sonra da yoğunlaşarak süreceğe benzetilmektedir.

Horkheimer ve Adorno'ya göre, günümüzde insan üzerinde olan baskı artık ekonomik nitelikte değil, daha dolaysız nitelikte bir baskıya dönüşmektedir. Kapitalist sömürü biçimi, Batı tarihinin burjuva dönemine ait tarihsel bir biçimdir. Devlet kapitalizmi, otoriter devlet ve faşizm bu dönemin sonunu getirmiş ve baskı daha kaba bir hükmetmeye dönüşmüştür. Bu dönüşüm, Batı toplumunun doğayı asırlardır acımasızca sömürmesi sonucunda; sanki doğanın bir tür oç alması gibi olmuştur. "Bacon'dan beri doğayı egemenliği altına almayı gözetken anlayış, insanı da aynı sömürü nesnesi olarak gören anlayıştır."³⁰ Hobbes ve Aydınlanma'nın son dönem düşünürleri, insanı doğanın içine özümseyerek onu bir nesne, bir makine gibi kabul etmişlerdir. Tüm ilerlemeci niyetlerine karşın bu anlayış, insanı bir nesne olarak gördüğü için, insanın değiştirici gücünü reddediyor; müdahale dışı, mekanik ve döngüsel bir doğa ve tarih felsefesine ulaşıyordu.

1940'larda, okulun, Aydınlanma ile ilgili görüşleri değişmiştir. Aydınlanmayı artık burjuvazinin bir kültür ürünü olarak görmeyip, Batı düşüncesini bir bütün olarak Aydınlanma Felsefe'sinin mirasçısı olarak görmeye başlamışlardır. Horkheimer ve Adorno, her ne kadar Marksist bir dil içinde yazsalar da, artık toplumun maddi alt yapısına çözüm aramada bu dil'i bir yana bırakmışlardır. Örneğin Batı toplumunu ve bireyi anlatan çözümlenmeleri, Nietzsche etkisini açıkça yansıtmaktadır.³¹ Marks'ı da artık Aydınlanma geleneğinin içinde bir düşünür olarak görmeye başlamışlardır.

28 A.g.e., s. 191.

29 Jay, Martin, *Diyalektik İnceleme*, s. 370.

30 Horkheimer, Max, *Akıl Tutulması*, s. 136.

31 Yazımızın "Akıl Eleştirisi" altbaşlıklı bölümünde okulun, artık bireyden bir anlamda umudunu kestiğini ve toplumun, Nietzsche'de olduğu gibi güdümlenen, yönetilen bir *sürü*'ye, bir *kitle*'ye dönüştüğünü görüyoruz. Yine, sanki Nietzsche'nin *üst insan*'ı gibi, Horkheimer'in de, bireyselleşmenin yok edildiği bu ortamda, her şeye rağmen karşımıza çıkabilen *kahraman ve fedakar bireyler*'i vardır.

Çünkü Marks, insanın kendisini gerçekleştirme tarzını "çalışma"ya (iş, emek) indirip, bunu fazlasıyla vurgulamıştır. "Horkheimer'e göre, insanın böyle *animal laborans*'a indirgenmesi, örtük biçimde doğanın, insanın sömürüsü için yaratılmış bir alan olarak şeyleştirilmesini de içinde barındırır. Eğer dünya Marks'ın kafasındaki gibi yapılabilsen, tüm dünyanın *koskoca bir düşünlerevi* olması gerekirdi."³²

Horkheimer ve Adorno'ya göre, Aydınlanma'nın egemen olma düşüncesinin temelinde, dünyaya Tanrı'nın egemen olduğu düşüncesinin özgünleştirilmiş bir biçimi yer almaktadır. Bu inancın sonucunda, özne olarak insan da, doğaya ait nesnelere kendinden aşağı ve "öteki" olarak görmeye başlamıştır. Halbuki ilkel canlılık (animizm) bile, özne ile nesnenin birbirinin içine sızdığını, ayrı olmadıklarını sezinebilmiştir. Aydınlanmada bu durum ortadan kalkmıştır: "Animizm nesneye ruh kazandırmıştır, endüstriyalizm ise ruhları nesneleştirmektedir."³³

Aydınlanma, mitolojiden miras olarak aldığı, zamanın durağan yinlemeleri anlayışına bağlı olarak, tarihsel değişim ve bu değişimin dinamik olanağını bir yana bırakmaktadır. "İnsanlar yinelenme tarafından yasallık adı altında bir döngü içine sokulmakta ve bu döngünün doğa yasasında nesnelleştirilmesiyle birlikte, özgür birer özne olarak güven altında buldukları sanısına kapılmaktadırlar."³⁴ Daha da olumsuz, Aydınlanma'nın doğa üzerindeki egemenlik anlayışının insan'a yönelmesidir. Aydınlanma'nın doğa anlayışında yer alan, birbirinin yerine geçebilen atomlar ya da monadlar görüşü, modern toplumda insanın atomize olmasını – ama birey olmasını değil – ve sonuçta da totaliter tahakkümün eşitlik anlayışını oluşturmuş bulunmaktadır. Değişik olan her şey eşit duruma getirilmiştir. "Her şeyin her şeyle özdeşliğinin bedeli, hiçbir şeyin kendisiyle özdeş olamamasıyla ödeniyor."³⁵

Buraya kadar söylenenlere baktığımızda, Frankfurt Okulu'nun getirdiği toplumsal eleştirinin bir bakıma modern aklın eleştirisi olduğunu görürüz. Bunun temelinde de Aydınlanma'nın ulaştığı sonuçlar yatmaktadır. Frankfurt Okulu'na göre, Aydınlanma'nın vardığı sonuç kendini imhadır ve bunun iki ana nedeni vardır.

Bunlardan ilki, Aydınlanma'nın akli getirdiği noktada bireyin silinişidir. Aklın yalnızca amaçlara ulaşmak için kullanılan araçlarla tanımlanır olması yeni bir egemenlik biçimi yaratmıştır; tümelin akıl yoluyla tikel üzerindeki egemenliği. Çünkü artık tümel, aklın, somuttaki gerçekleşmesi gibi görünmektedir bireye. "Egemenlik bireylerin karşısına genel-olan diye, gerçeklikteki akıl diye çıkar. Kendileri için başka çıkış yolunun açık olmadığı toplum üyelerinin gücü, bütünü yeniden gerçekleştirmek üzere üstlerine yüklenen işbölümü aracılığıyla birikir ve bütünün rasyonelliği bu yüzden tekrar çoğalır, artar."³⁶ Bu, bir anlamda tümelin bireyin aklını işgal etmesidir. Birey kendi varlığını tümelin kendisine öngördüğü rollerin dışında tanımlayamaz olmuştur. Efsanevi burjuva bireyi yoktur artık.

İkinci neden ise, Aydınlanma'nın özne ile doğayı birbirinden kesin çizgilerle ayırmasında yatmaktadır. Mit, insanı doğaya tabi kılarken, Aydınlanma doğayı insana

32 Jay, Martin, *Diyalektik İmgelem*, s. 373-374.

33 Horkheimer, Max & Adorno, Theodor, W., *Aydınlanma'nın Diyalektiği* (1. cilt), s. 46.

34 *A.g.e.*, s. 28.

35 *A.g.e.*, s. 29.

36 *A.g.e.*, s. 39.

tabi kılmıştır. Bu mutlak ayırım insanın içinde varolduğu doğayı kendisine tamamen yabancı bir öge olarak algılamasına yol açmış, bu da doğanın insan için "şeyleşme"sine neden olmuştur. Artık bilim ve teknoloji insanın doğa üzerindeki tahakkümünün araçlarıdır. Doğa yalnızca tahakküm etmek için hakkında bilgi edinilecek bir nesneye dönüşmüştür. Ancak insanın doğa üzerindeki bu tahakkümü, aynı zamanda insanın kendi üzerinde de bir tahakküm yaratmıştır. Çünkü insan da için de yaşadığı doğanın yazgısını paylaşmak zorundadır.

Artık aklın diyalektiği iki farklı görünüm arasındaki bir gerilimdir; herkese eşit uzaklıkta evrensel olarak akıl ve tikelin tahakkümü olarak akıl. Bu gerilim, Aydınlanmanın, aydınlanmış akıl, mit ve tahakkümün bir toplamı olduğu sonucuna varmaya yeterli bir nedendir. Bir anlamda, "mit zaten bir aydınlanmaydı ve aydınlanma mite dönmüştür."³⁷

"Aydınlanma'nın şeylere karşı tutumu, diktatörün insanlara karşı tutumu gibidir."³⁸ Doğa yalnızca tahakküm altına alınmak için hakkında bilgilenecek bir "şey" haline geldi;ke, doğanın bilinmesi onun sayılara indirgenebilir oluşuyla aynı anlama gelmektedir. Bir anlamda sayılar Aydınlanma'nın miti olmuştur. Sayılara indirgenemeyen her şey bir yanılısamadır. "Aydınlanma sayılara, sonuçta Bir'e karışarak kaybolmayan şeylerin görünüşüne dönüşmektedir; pozitivizm onu edebiyata sürüyor. Birlik, bütünlük Parmenides'ten Russel'a kadar bir belge olarak kalıyor."³⁹ Bilinmeyene karşı korkuya, mite savaş açarak yola çıkan Aydınlanma, tabular yaratmada onlar kadar başarılı olmuştur.

Akıl, tarihsel pratik içindeki kendi eleştirel soyutlama uğraklarından uzaklaşarak araçsal ve faydacı bir işlevin hizmetine girmiştir. Toplumsal istikrarın ve verimliliğin bir aracına dönüşerek kendi kullanımını yeniden üreten teknik bir girişimdir artık akıl. Aklın verili olanı olumlayıcı bu dönüşümünün ideolojik ifadesi pozitivizm'dir. Frankfurt Okulu için gerek felsefi gerekse teknik pozitivizm, Aydınlanmanın son noktasıdır, akıl eleştirel gücünü yitirmiştir.

Akıl, toplumsal üretimin basit bir aracına dönüşmüştür. Teknolojik akılcılığın egemenliği, insanı dışlamış ve akılı, ilerleme, zenginlik ve refah için bir araç haline getirmiştir. Araçsal aklın (öznel akıl) öznelliği, pozitivist mutlak nesnellığın ve mekanik verimliliğin hizmetinde toplumsal sistemin payandası olur. Akıl, üretim kapasitesi, verimliliğin yükselişi ve toplumsal istikrar adını alır.

Adorno ezilenlerin kendilerini artık bir sınıf olarak hissetmediklerini söylemiştir. Sınıflı toplum yapısı, kitle toplumu tarafından gizemleştirilmekte ve proletarya iktidarsızlaştırılmaktadır. "Modern toplumda artık yönetenler de yönetilenler de, bu sınıflardan ve Marks'ın, artı değer, üretim ilişkileri gibi temel kavramlardan bağımsız olarak, teknolojik rasyonalitenin egemenliğine girmiştir."⁴⁰ Teknolojik rasyonalite görüşü Marcuse tarafından sistematik bir biçimde ele alınmıştır. Buna göre doğa, bilim ve teknoloji yoluyla egemenlik altına alınınca yeni bir tahakküm biçimine yol açar.

37 A.g.e., s. 28.

38 A.g.e., s. 25

39 A.g.e., s. 24

40 Bottomore, Tom, Frankfurt Okulu, s. 40.

İnsan ve doğanın sömürülmesi artık çok daha bilimsel ve rasyonel olmuştur. "Teknolojik akılsallık, egemenliğin meşruiyetini kaldırmaktan çok korumaktadır."⁴¹

Teknolojik rasyonalitenin belirleyiciliği ile, Max Weber'in "modern dünyanın rasyonalizasyonu" tezi arasında çok yakın bir benzerlik vardır. Frankfurt Okulu ve Weber'ci tezler iki yönden benzemektedir. Birincisi, teknolojik rasyonalite insan denetimi dışında, tikel grup ve bireylerin iradesi haricinde, soyut güçlerin etkisiyle işlemektedir. İkincisi, her ikisinin de modern endüstri toplumunu değerlendirmelerinden doğan kötümserliktir. Weber, entellektüalizasyon ve rasyonalizasyon'un yayılışının, tüm toplumun araçsal akıl tarafından belirlenmesi anlamına geldiğini söyler. Sonuçta kötümserdir ve "karizmatik lider" gibi pek kabul görmeyen bir çözümü önerir. Marcuse de teknolojik rasyonalite ve sisteme muhalefet edecek güçler konusunda kötümserdir. "Devrimci bir muhalefet için çok küçük bir şans vardır ve o da toplumun alt kesimlerinde olan işsizler, ezilen diğer renk ve ırklar, marjinaler ile öğrenciler arasında bulunmalıdır."⁴²

Frankfurt Okulu için araçsal akıl, sadece teknolojinin bir aracına dönüşmekle kalmamış, aynı zamanda bürokratik zorbalığın ve toplumsal iktidarın da bir aracına dönüşmüştür. İşte genel olarak aklın bu akılsallaşma süreci, eleştirel işlevlerinden uzaklaşması, akılsallık krizidir; Aydınlanma'nın sonudur. Çünkü bu araçsallaşmanın dönüştürdüğü dünya, bütün akılcı varsayımlarına karşın vaatlerinin tam tersi sonuçlar üretmiştir. Teknoloji, savaşlarda kullanılan atom bombası olarak, kitlesele imha silahları olarak, gaz odaları olarak kullanılan bir "akılsızlık"tır artık.⁴³

Okulun, sınıf çatışmalarının yerine insan-doğa çatışmasını vurgulamaya başlamasıyla birlikte, işçi sınıfı tarihin dönüştürücü öznesi olma özelliğini kaybetmişti. Buna bağlı olarak, Eleştirel Teori'nin temeli olan praksis anlayışı da önemini yitirmiştir. 1969 yılında Adorno'nun söylediği, "Kuramsal modelimi oluştururken, insanların günün birinde bu modelimi Molotof Kokteylleriyle gerçekleştirmeye kalkışacaklarını düşünmemiştim" deyişi, sadece düşüncelerinin sonucuna üzülen birinin sözleri değildir. Bizzat kuramın varabildiği sonucun ne olduğunu söylemek istemiştir: "olumsuzlama hiçbir zaman gerçek anlamda olumsuzlanamamaktadır."⁴⁴

Sonuçta okul ne tip bir praksise olanak bulunduğunu açıkça ortaya koymamıştır. Bununla birlikte liberalizme, gericiğe ya da irrasyonalizme de yönelmemişlerdir, çünkü bunlar da Aydınlanma'nın çocuğudurlar. "Gidebilecekleri tek nokta, praksis yerine teoriye yönelmektir, bu da negatif özgürlüğe sığınan akılla olacaktır."⁴⁵

Kültür Endüstrisi

"Kültür Endüstrisi" kavramı iki farklı biçimde açıklanabilir; birincisi, "kültür" ve "endüstri" gibi birbirinden tamamen farklı iki alanı tanımlar görünen iki terimin birlikte kullanılması. Bu, bir bakıma, içinde bulunulan yapının bütünselliğini öne

41 A.g.e., s. 41.

42 A.g.e., s. 44.

43 Adorno, Theodor, W., *Minima Moralia*, s. 107.

44 Jay, Martin, *Diyalektik İmgelem*, s. 403-404.

45 A.g.e., s. 404.

çıkarıcı, bütünü oluşturan parçaların hiçbirinin bütünden ve diğer parçalardan soyutlanmış bir biçimde ele alınamayacağını ifade eden bir tercihtir. İkinci ise, bu kavramın "kitle kültürü" yerine kullanılmasıdır. Burada öne çıkarılmaya çalışılan nokta, "kültür endüstrisi" kavramında varolan kültürün oluşmasında kitlelerin sanıldan daha az katkısının olması ve kültürün, bütünü parçalarını kendi içinde bulunmaya, ama bütünü şartlarıyla bulunmaya ikna aracı oluşu gerçeğidir.

Bütün kültürel görüngülerin, sınıf çıkarlarının doğrudan bir yansıması olarak değil, toplumsal bütünlüğün aracılığıyla dolayımlanmış olarak ele alınmaları gerekir. Bunun anlamı kültürel görüngülerin, statükoyu olumsuzlayıp reddeden güçler de dahil, bütünü içindeki karşıtlıkları ifade etmekte olduğudur. "Hiçbirşey, yalnızca verili toplumun egemen ideolojisinin içinde ve ona karşıt yanlar taşımamacasına onun tarafından biçimlendirilmiş olacak şekilde ideolojik değildir."⁴⁶

Ancak kültürel alanın bu özerkliği, onun toplumsal bütünden tamamen bağımsız bir alan olarak tanımlanmasına neden olmamalıdır. Kültür, hiçbir zaman kendisiyle açıklanamaz. Frankfurt Okulu düşünürleri, kültür ürünlerinin, ne sınıf çıkarlarının basit bir yansıması, ne de bütünden tamamen bağımsız bir alanın ürünleri olmadığı konusunda hemfikirler. Zaten en fazla ilgilendikleri konulardan biri de, kültürel görüngülerin, bütünü oluşturan diğer alanlarla hangi koşullarla ilişki kurdukları, zaman zaman onlar tarafından nasıl belirlendikleri sorunudur.

Adorno'nun kültür endüstrisi analizi, tüm kuşatmışlığı ve karamsarlığına rağmen, yine de alçak sesle ifade edilen bir umudu da korumaya çalışır. Kitleleri manipüle etme çabasındaki kültür endüstrisinin ideolojisi, kontrol etmek istediği toplum gibi kendisiyle çelişir hale gelir. Kültür endüstrisi'nin ideolojisinin panzehirini yine kendi içinde taşır.

Adorno ve Horkheimer'in birlikte yazdıkları "Aydınlanma'nın Diyalektiği" yapıtının "Kültür Endüstrisi: Kitlelerin aldatılması olarak Aydınlanma" bölümünde "kültür endüstrisi" kavramı, bir kültür teorisi değil, bir endüstri teorisi geliştirmek için kullanılır. Geç-kapitalizm döneminde kültürün şeyleşmesi ve paranın klasik tanımıyla bir kültür haline gelmesinden yola çıkılarak, bu yeni kavramla bir "günlük yaşam" teorisi oluşturmaya çalışılır. Kültür endüstrisi kavramıyla kültür, tümel tarafından özerkliği işgal edilmiş bir şekilde yeniden tanımlanır. Bu özelliğiyle kavram, bir "kültür eleştirisi" olmaktan çıkıp, tümeli sorgulayan bir "ideoloji eleştirisi" haline gelmiştir. Bu açıdan kültür endüstrisi kavramıyla getirilen geç-kapitalizm eleştirisi, Marks'ın "Kapital" ile getirdiği eleştiriyle karşılaştırılabilir.

Adorno'nun kültür endüstrisinin en çok eleştirdiği özelliği aldatıcı olan yanındır. Bu eleştirinin temelinde Marks'ın meta fetişizmi analizi yatar. Adorno'ya göre, kültür endüstrisinin ürettikleri metalaşan sanat eserleri değil, daha başında Pazar için üretilmiş metalardır.

Frankfurt Okulu düşünürlerinin, modern toplum eleştirilerinde, kültür endüstrisi, popüler kültür ya da kitle kültürü gibi kavramları bu kadar öne çıkarmalarının temelinde geç-kapitalizmin sadece ekonomi-politik ile çözümlenemeyecek kadar gelişkin bir toplum oluşu yatmaktadır. Bu toplumun en temel özelliklerinden biri, hegemonya ve ikna süreçlerinin kültürel boyutunun, sistemin genel bütünselliği içinde,

gitgide daha belirgin bir hale gelmesidir. Kültür, başından beri Okul düşünürleri için her zaman çok önemli bir alan olmuştur. Ancak, kültürel boyutun toplumsal eleştiride bu kadar öne çıkması düşünürlerin ikinci dünya savaşı ve sonrasındaki eserlerinde belirginleşmiştir. Elbette ki bunun temel nedeni geç-kapitalizm sürecinin kendisini özellikle savaş sonrasında hissettirmesidir. Ancak, bu genel doğruya paralel olarak, Frankfurt Okulu özelinde iki farklı etkiden de söz edilebilir. Bunlardan birincisi, Almanya'daki Nazizmin etkisidir. Hemen hepsi Yahudi olan bu düşünürler, yaşadıkları bu ülkedeki gelişmeden doğrudan etkilenmişler ve Almanya'yı terketmek zorunda kalmışlardır. Belki bu özel durum nedeniyle faşizm her zaman Frankfurt Okulu'nun temel ilgi alanlarından biri olmuştur. Okul, o dönemdeki ortodoks marksizmden farklı olarak, faşizmi hiçbir zaman kapitalizmin ekonomi-politiğinin doğal bir sonucu olarak tanımlamayı yeterli görmemiş ve sürekli olarak faşizmin ideolojik ve kültürel boyutuyla ilgilenmiştir. Toplumsal eleştiride bu alan ile yoğun ilgilenim öncelikle faşizm analizlerinde ortaya çıkmaya başlamıştır. İkinci etki ise, yine Almanya'daki Nazi rejimi yüzünden ABD'ye göç etmeleridir. Almanya'da Hitler'in iktidara gelmesinden kısa bir süre sonra okul düşünürleri Almanya'yı terketmişler, bir süre Avrupa'da kaldıktan sonra ABD'ye yerleşmişler ve savaşın sonuna dek orada yaşamışlardır. Savaş sonunda bir kısmı tekrar Almanya'ya dönerken (Adorno, Horkheimer gibi), bir kısmı da ABD'de kalmayı tercih etmişlerdir (Marcuse, Löwenthal gibi). ABD'de kaldıkları bu süre boyunca Frankfurt Okulu düşünürleri, Avrupa'ya göre daha ileri bir kapitalizmi yaşayan Amerikan toplumundaki gelişmeleri yakından görmek fırsatını elde etmişlerdir. Böylece, faşizm analizlerinde başlayan ideoloji ve kültür alanında yoğunlaşma, bu etkiyle de devam etmiştir. Hatta bu düşünürlerden bazıları (Adorno), Almanya'daki Nazizm ile ABD'deki modern kapitalizm arasında, rejimin kendini idame ettirmesinde, ideoloji ve kültürün kullanımı açısından benzerlikler yakalamıştır.

Geç-kapitalizmin temel özelliği bütüncü bir toplum olmasıdır. "Bu düzen, üretmek zorunda olduğu şeyi de bu şeyi sağlama ve kendi gücünü yayma araçlarını da *apriori* olarak belirleyen bir sistem biçiminde işler."⁴⁷ Böyle bir yapı içinde teknolojiyi, siyaseti ya da kültürü birbirlerinden kopuk bir biçimde ifade edebilmek neredeyse olanaksızdır. Bir başka deyişle, kültür teknolojidir, teknoloji siyasettir, siyaset de kültür. Her biri hem kendisidir, hem de bir diğeridir.

"Çağdaş sanayi toplumu, teknolojik temelini düzenleyiş biçimiyle bütüncüllüğe yöneliyor. Bütüncüllük, sadece yıldırmaya dayanan bir siyasi tekbiçimleştirme değil, aynı zamanda sözde genelin çıkarı adına ihtiyaçları düzenleyerek işleyen, yıldırmaya dayanmayan bir iktisadi-teknik tekbiçimleştirmedir."⁴⁸ Kültür endüstrisi, bu tekbiçimleştirmede başlıca rolü üstlenir.

Kültür endüstrisi sürecini harekete geçiren dinamik piyasadır, pazar için üretimdir. Dolayısıyla, kültüre damgasını vuran temel güdü en geniş satışı yakalamak, en çabuk ve en çok kara ulaşmak haline gelir. Bu durumda hakim değerlerin dışına çıkılmaz ve sanatın geleceği yönlendirme özelliği silinir.

47 Marcuse, Herbert, *Tek Boyutlu İnsan*, çev: Afşar Timuçin-Teoman Tunçdoğan, May Yayınları, İstanbul 1975, s. 10.

48 *A.g.e.*, s. 17

Kültür endüstrisi gerçek bir kültür değil, kendiliğindenliği olmayan, şeyleşmiş bir sahte kültür üretmektedir. Modern kitle toplumlarında eski günlerdeki gibi, birbirinden farklı, yüksek kültür ve alt kültür diye iki ayrı kültür de kalmamıştır. Bu farklılık bile kitle kültürünün stilize barbarlığı içinde erimiş, yok olmuş gitmiştir. Klasik sanatın en olumsuzlayıcı örnekleri bile, daha sonraki yıllarda Marcuse tarafından tek boyutlu düzmece sanat diye adlandırılacak olan kitle kültürü sanatın içinde özümsemiş bulunmaktadır. "Bir zamanlar protesto niteliği taşıyan trajedi bile modern dönemde teselli anlamına dönüşmüştür. Sanat diye ne varsa, kitle kültürünün ortamı içinde bilincine varılamayan mesajı ile, hemen hemen yalnızca, gerçeklik ile uyumayı ve yaşama yeniden biçim vermektan geri durmayı telkin etmektedir."⁴⁹

Buna göre, yüzeysel sanat bir yozlaşma biçimi değildir. Yüzeysel sanatın saf ifade idealine ihanet olduğunu düşünenler, toplum hakkında bir yanılsama içindedirler. "Maddi praksisin tersine özgürlük dünyası olarak varsayılan burjuva sanatının arılığı başlangıçtan beri alt sınıfların dışlanması pahasına elde edilmiştir, oysa sanat sahte genellik hedeflerinden uzak durarak alt sınıfların davasına, yani gerçek genelliğe bağlı kalmalıdır."⁵⁰ Bugün geçerli olan püritanizm değildir. "Çünkü sistem zaten tüketiciyi hiçbir zaman bir takım kuşkulara ya da muhalefete yönelecek kadar yalnız bırakmamaktadır."⁵¹

Adorno ve Horkheimer'in kültür endüstrisi kavramıyla getirdikleri kitle kültürü betimlemesi, hiçbir zaman "yüzeysel sanat"a karşı seçkin bir aşağılamaya indirgenemez. Onların yapmaya çalıştıkları şey, kitle kültürü deneyimini halis estetik deneyimden ayırmaktır. Bu da eğlence, zevk gibi kavramları sanatta gerçekleşenden tamamen ayırmakla gerçekleşir.

Kitlesel olarak üretilen lüks tüketim maddelerinin ucuzlamasıyla birlikte, sanat metalarının karakterinde önemli değişiklikler oldu. Burada yeni olan sanatın metalaşması değildir, fakat sanatın özeliğinden vazgeçmesi ve tüketim metaları arasında yerini gururla almasıdır. Sanat ayrı bir alan olarak yalnızca burjuva toplumunda mümkün olabilmiştir. "Fakat pazar yoluyla gelişen, toplumsal amaçlılığın olumsuzlanmasıyla, sanatın özgürlüğü meta ekonomisi tarafından sınırlandırılmış oldu."⁵²

Kültürün endüstrileşmesi, endüstri toplumu içinde yer alan insan tekinin de bir endüstri ürünü gibi görülmesi, dolayısıyla insanın herhangi bir nesne haline gelmesi, yani şeyleşmesi sonucunu doğurur. Özellikle olgun döneminde Frankfurt Okulu, kültür endüstrisinin, insanı geçmiş dönemlerdeki tahakküm yöntemlerine ve pratiklerine oranla çok daha ince ve etkin yöntem ve pratiklerle tahakküm altında tuttuğunu düşünmeye başlamıştır. "Evrensel olan (toplumsal sistem) ile tikel olan arasındaki asılsız uyum, bu uyumun kurbanı durumundaki kesimde edilginleşmiş bir benimsemenin oluşturulmasında etkin bir araç olacağı için, toplumsal çelişkilerin açıkça görülebildiği duruma oranla çok daha insanlık dışıdır."⁵³

49 Jay, Martin, *Diyalektik İmgelem*, s. 312.

50 Horkheimer, Max & Adorno, Theodor, W., *Aydınlanmanın Diyalektiği* (2. Cilt), s. 24-25.

51 A.g.e., s. 32.

52 A.g.e., s. 50-51.

53 Jay, Martin, *Diyalektik İmgelem*, s. 312.

Kültür endüstrisi, sistemin genel bütünselliği içinde, bireyin varlığını idame ettirebilmek için, onun emeğini, aklını ve varlığını sisteme kiraladığı çalışma dışında, onun sisteme yabancılaşmasını engelleyen, genel-tikel uyumunu sürekli kılan bir işlev görür. Çalışma ile çalışma sonrası arasında aslında çok belirgin bir süreklilik söz konusudur. Çalışma dışı edimler, çalışmadakinden farklı yöntem ve araçlarla düzenlenmiş de olsa çalışmadaki yaşamın bir uzantısıdır.

Eğlence, geç-kapitalizm döneminde işin bir uzantısıdır. İşin daha sonra, daha iyi bir şekilde gerçekleştirilmesi için verilen bir aradan ibarettir. İşçinin boş zamanı ve o süreçte kullanılacak eğlence metaları o kadar ön-belirlenmiştir ki, eğlence iş sürecinin sonrasına hiç geçemeyen bir imaja dönüşmüştür.

Tekelci dönemde tüm kitle kültürü özdeştir. Artık tekelin gizlenmesine de gerek yoktur; çünkü şiddeti açığa çıktıkça gücü de artmaktadır. Sinema ve radyo artık sanat olma iddiasında değildir. "Bir ticaretten başka bir şey olmadıkları gerçeğini, bilerek yarattıkları değersiz şeyleri meşru hale getirecek bir ideoloji olarak kullanmaktadırlar."⁵⁴

Artık kültür endüstrisi teknolojik terimlerle açıklanmak durumundadır. Birbirinden çok farklı yerlerde özdeş gereksinimleri olan milyonların varolduğu bir dünyada, özdeş malların üretimi ve yeniden üretimi gayet doğaldır. Üstelik az sayıdaki üretim merkezleriyle, çok sayıda ve dağınık tüketim noktaları arasında bir örgütlenme ve planlama yoluyla bir bütünlük sağlamak da zorunluluk haline gelmiştir. Ayrıca, standartların tüketicinin gereksinimlerine göre belirlendiği ve bu yüzden de çok küçük bir muhalefet dışında kolayca belirlendiği ileri sürülmektedir. Teknolojinin toplum üzerinde uyguladığı gücün temelinde, toplum üzerinde ekonomik denetimi olanların bulunduğu pek dile getirilmemektedir. "Teknik rasyonellik bugün egemenliğin rasyonelliğidir."⁵⁵

Değişik tüketim kalıplarına hitap eden, aynı malın farklı biçimlerde ve farklı fiyatlarla pazarlanması gibi yöntemlerle ayrımlar vurgulanmakta ve genişletilmektedir. Böylece, "kimse kaçmasın diye herkes için bir şeyler öngörülmüştür, farklar tesviye edilerek birbirine uydurulmuş ve çekici kılınmıştır."⁵⁶

Ancak, böyle bir ortamda, elbette ki bir sinema seyircisi, filmi izlemeye başladığında, filmin nasıl biteceğini, kimin ödüllendirilip kimin cezalandırılacağını çok iyi bilmektedir. Bir müziksever, koşullandırılmış kulağıyla, hit olmuş bir şarkının ilk notalarını duyduğunda arkasından neyin geleceğini tahmin edebilmekte ve bundan da hoşnut olmaktadır. "Kültür endüstrisi, efekt'in, somut icraatın, bir zamanlar fikir içeren ve bu fikirle ortadan kaldırılan eser üzerinde teknik ayrıntıların egemenlik kazanmasıyla birlikte gelişmiştir."⁵⁷

Gerçek yaşam filmlerden ayrılamaz hale gelmektedir. "Film, filmin yapısı içinde tepki verme yeteneğini yitirmiş seyirciye, düş kurma ve akıl yürütme fırsatı

54 Horkheimer, Max & Adorno, Theodor, W., *Aydınlanmanın Diyalektiği* (2. Cilt), s. 8.

55 A.g.e., s. 8.

56 A.g.e., s. 10.

57 A.g.e., s. 13.

vermemekte, böylece film seyirciyi, perdede gösterilenlerle gerçekliği özdeşleştirmeye zorlamaktadır."⁵⁸

Genele karşı çıkan her tikel, ona uyum sağlamakla hayatta kalabilir. Gerçekçi muhalefet, iş dünyasında yeni bir fikri olan her bireyin ayırıcı özelliğidir. Modern toplumun kamuoyunda suçlamalar, nadiren açık bir şekilde ortaya konur. Suçlamalar açık bir şekilde ortaya konduğunda bile bakış açısı, muhalif iradenin sonunda uzlaşma varacağı yönündedir. "Tabanla doruk arasındaki uçurum açıldıkça, iyi örgütlenmiş gösterişlilik vasıtasıyla üstünlüklerini belli edenlerin bu uçurumdaki yerleri kesinleşir. Yetenekli yandaşlarının yolunu açan liberalizm eğilimi böylece kültür endüstrisinde de yaşamaya devam eder."⁵⁹

Kültür endüstrisi çağında düzen, bedenleri serbest bırakır ve ruhlara saldırır. Artık düzen "benim gibi düşün ya da yok ol" demek yerine, "benim gibi düşünmemekte serbetsin. Yaşamını ve tüm sana ait olanları da koruyabilirsin. Ancak o andan itibaren aramızda bir yabancısin" demektedir.⁶⁰ Tüketici olanlar işçiler, memurlar, çiftçiler ve küçük burjuvalardır. Kapitalist üretim onları beden ve ruhlarıyla o şekilde içine alır ki, kendilerine sunulan şeylere hiç direnmeden kapılırlar. Yönetilenlerin kendilerine yöneticilerce dayatılan ahlak anlayışını her zaman onlardan daha çok ciddiye alması gibi, bugün aldatılan kitleler de başarı mitine, başarılı olanlardan daha çok kapılmaktadır. Kitleler yönetenlerin isteklerini benimsemekte, köle haline gelmelerine neden olan ideolojiye inatla sarılmaktadırlar.

Günümüzde iş ve eğlencenin birbirine karıştığını söylemiştik. İş ve eğlencenin benzerliğinin temeli her ikisinin de statükonun yanında oluşundadır. Zevk almak düzene evet demektir. İnsan, bir türün örneği olarak, kültür endüstrisiyle gerçeklik kazanır. Günümüzde her insan bir diğerrinin yerine geçebilme özellikleriyle önem kazanmaktadır. "Birey olarak kişi yeri mutlak doldurulabilir biridir, tam anlamıyla bir hiçtir."⁶¹ Bu düşünce ile Adorno ve Horkheimer, çağdaşları başka bir filozofun, varoluşçu Heidegger'in şu sözlerinde dile gelen görüşü paylaşmış olurlar: "İnsanın günlük yaşam olanakları ötekilerin koyduğu ölçülerce yönetilir. Bu ötekiler belirli ötekiler değildir. Her öteki bütün ötekilerin yerine geçebilir. (...) Ötekilerin kimliği, ne bu ne de şu kimse, ne insanın kendisi ne bazı kimseler ne de hepsinin toplamıdır. Onların kimliği *kimse'sizlik* ya da *herkes*'dir."⁶²

Kültür endüstrisi çağında birey bir yanılısamadır. Ancak bunun tek nedeni üretim araçlarının standartlaşması değildir. Bireye yalnız ve yalnızca genelle olan kayıtsız şartsız özdeşleşmesini sergulemediği koşulunda tahammül edilmektedir. "Her yerde sahte bireysellik hüküm sürmektedir."⁶³

Rekabetçi bir toplumda, reklamcılığın toplumsal bir işlevi vardı. Tüketiciyi pazar konusunda bilgilendirir, seçimi kolaylaştırır ve tanınmayan, fakat verimli bir üreticinin

58 A.g.e., s. 14.

59 A.g.e., s. 21.

60 A.g.e., s. 22.

61 A.g.e., s. 37.

62 Heidegger, Martin, "Günlük İnsan ve "Onlar" Alanı", çev: Akın Etan, *Çağdaş Felsefe* (Bedia Akarsu) içinde, Mili Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. 232-233.

63 Horkheimer, Max & Adorno, Theodor, W., a.g.e., s. 48.

pazarda yerini alabilmesini sağladı. Reklam zaman kaybettirmez, aksine kazandırır. Serbest Pazar döneminin sonuna yaklaştığımız günümüzde, sistemin egemenliği reklamların arkasına saklanmaktadır. Reklam yoluyla tüketicinin büyük tekellerle olan bağı güçlenmektedir. Sonuçta tekrar tekellerin cebine giren reklam masrafları, zahmet verici rekabet yoluyla can sıkıcı rakipleri ortadan kaldırmaktan kurtarır; piyasada sözü geçenlerin kendi aralarında kalmalarını sağlar; bu tıpkı totaliter devlette ekonomi konseyinin, işletmelerin açılmasını ve üretime devam etmesini denetlemeye yarayan kararlarına benzer. Reklamcılık bugün artık negatif bir ilke, engelleyici bir araç haline gelmiştir. “Reklam damgasını taşımayan her şey ekonomi açısından kuşkuludur.”⁶⁴

Reklamcılık ve kültür endüstrisi, teknik ve ekonomik olarak içiçe geçmiştir. Her ikisinde de aynı ürün, pek çok farklı yerde görülebilmekte ve aynı şeyin mekanik tekrarı, bir propaganda sloganı işlevini görmektedir. Her ikisinde de, etkili olmak için zorlayıcı talep, teknolojiyi, insanları manipüle etme süreci olarak bir sahte teknolojiye dönüştürmektedir. Bütün bunlar dikkatsiz, dalgın ya da isteksiz diye tasarlanan müşterileri alt etmek için yapılmaktadır. “İnsanların en mahrem tepkileri bile kendilerine kıyasla o kadar eksiksiz şekilde şeyleştirilmiştir ki, kendine özgü olma düşüncesi sadece en aşırı soyutluklarda yaşamaya devam etmektedir: Kişilik kavramı artık onlara parlak beyaz dişlerden ve koltuk altlarının terlememesinden, heyecan duymamaktan başka bir şey ifade etmemektedir.”⁶⁵ İşte bu durum kültür endüstrisindeki reklamların zaferidir.

Felsefeye Düşen Görev

Marks'ın “Feuerbach üzerine tezler”inin en ünlüsü olan 11.sinde “Filozoflar şimdide dek dünyayı değişik şekillerde yorumladılar, sıra artık onu değiştirmeye gelmiştir”⁶⁶ diyerek, felsefenin yoksanarak aşılması sorununu gündeme getirmiştir. 11. Tezi ortodoks marksistlerin yorumlayışı, felsefenin bir üst yapı kurumu olduğu ve diğer kapitalist, idealist öğelerle birlikte yok olacağı şeklindedir. Frankfurt Okulu gibi Hegelci Marksistler ise bu sözü, felsefenin düpedüz reddedilmesi olarak değil de, içindeki vaatlerin pratiğe geçirilerek gerçekleştirilmesi olarak algılamışlardır. Batı Marksizmi içinde okulun etkilendiği kişilerden olan Karl Korsch, “Marksizm ve Felsefe” adlı eserinde, özellikle Marksın felsefeyi reddetmek gibi bir niyeti olmadığını anlatmaya çalışmıştır. Korsch'a göre Marks, devlet'i ideolojik bir üst yapı ve baskı kurumu olarak görür ve ortadan kalktığında gerçek eşitlik sağlanacaktır. Yani bir anlamda devletin ortadan kalkma gerekliliği, onunla aynı kategoride olan felsefenin de kaldırılmasını birlikte getirmektedir. Ama bu kaldırma, “önce felsefeyi gerçeklik haline getirdikten sonra”⁶⁷ olacaktır. Kaldı ki Marks ve Engels kendilerinden önceki idealist felsefeyi reddetmeyip, özellikle Hegel'in diyalektiğininin, kendi alt yapıları olduğunu her zaman vurgulamışlardır ve felsefeyi safсата olarak değil, nesnel bir

64 A.g.e., s. 57.

65 A.g.e., s. 58.

66 Marks, Karl & Engels, Friedrich, *Felsefe İncelemeleri*, çev: Sevim Belli, Sol Yayınları, Ankara 1979, s. 70.

67 Korsch, Karl, *Marksizm ve Felsefe*, çev: Yılmaz Öner, Belge Yayınları, İstanbul 1991, s. 91.

gerçeklik olarak görmüş, idealist felsefeyi reddetmeden ele almışlardır. Alman idealist felsefesi'nde ve Hegel'de, her zaman felsefeden başka bir şey olma, görev yüklenme eğilimi vardı. Bu yüzden Marks felsefesini, "kuramsallığın dışındadır, pratiğe yöneliktir", diye eleştirmek haksızlıktır. Korsch'a göre Marksizm, materyalist-diyalektik bakış açısıdır, toplumun ve doğanın genel yasalarının bilimidir. Bu yasalar sonuçta sosyalizmi gösteriyorsa, bu Marksizmin Sosyalizmi savunduğu anlamına gelmez. "Çünkü bir gerekliliği görmek başka, bu gerekliliğin hizmetine girmek başka şeydir."⁶⁸ Marksizm de, diyalektik yasalar gereği değişime uğramaktadır ki tarih böyle gösteriyor, ama temel çizgisi ve bütünselliği aynı kalmaktadır, yani diyalektik yöntemi ve genel yasaları. Şimdi Marksizmin bunalımı, diyalektik bakış açısının bırakılmasından kaynaklanmaktadır. Vülger Marksistler felsefeyi ve Marksizmi pozitivizme indirgemıştır, oysa onun özü zaten buna karşıdır. İşte tüm bu anlatılanlar aynı zamanda Frankfurt Okulu'nun çoğunu paylaştığı düşüncelerdir. Sosyalizmi gerçekleştirme pratiklerinin sonunda Adorno, "bir zamanlar devrini tamamladı denilen felsefe, kendini gerçekleştirme momentini yitirdiği için, günümüzde hala yaşayabiliyor"⁶⁹ demiştir.

"Felsefenin dünyayı sadece yorumlamakla yetindiği ve gerçeklik karşısında boyun eğerek kendini sakatladığı yargısı, bugün, dünyayı dönüştürme çabasının yenik düştüğü bir dönemde, sadece akli yeni bir teslimiyetçiliğe zorlamak anlamına gelir."⁷⁰ Felsefenin ortadan kalkması için, daha da önce Marks'ın da söylediği gibi, gerçekleşmesi, gerçeğin içinde erimesi gerekir. Bunun için de toplumsal zıtlıkların ve farklı çıkarların aşılması gerekir. Farklı sınıfların, farklı çıkarların, yöneten-yönetilen ayrımının bulunduğu bir dünyada, görünüş her zaman gerçekten farklı olacak, özel çıkarlar kendilerini genel çıkar olarak sunmaya çalışacak, bu yüzden de *yanlış bilinç* anlamında ideoloji ortadan kalkmayacaktır. Böyle bir durumda felsefe, bu ideolojilerin yalanını ve hakikati ortaya çıkarmak için gereklidir.

Horkheimer, *Akıl Tutulması*'nda felsefenin yapması gereken şeyi, özgürlük, mutluluk gibi idealler de dahil olmak üzere, "hiçbir kavramı mutlak kabul etmeden, göreceli bir doğruluk yaklaşımını benimsemek" olarak belirtir. Felsefe yadsımacı bir tutum almali, mutlakçı olan bütün iddiaları - Marksizmin dogmatikleştirilmesi de dahil - yadsımalıdır. "Bugünkü koşullarda özne ile nesnenin, söz ile şey'in bütünleşmesi mümkün olmadığı için, yadsıma ilkesi, sahte mutlulukların yıkıntıları arasından, görelî doğruları kurtarmaya yönelmektedir bizi."⁷¹ Felsefe en iyi amaç için bile olsa propagandaya ve siyasal aktivizme dönüştürülmemelidir. Çünkü eylem ve aktivite için yeterince uyarım vardır. Felsefe, derin düşünce için gerekli olan enerjiyi aktiviteye harcamamalıdır ve komut vermeye kalkmamalıdır. "Çünkü düşünme; planlama ve mühendislik değildir."⁷² Horkheimer'e göre araçsal akıl doğayı ve insanı egemenliği altına almıştır. Hayatın anlam ve amacını sorgulayan edebiyat, sanat ve felsefeyi, yani doğayı dilsiz bırakmıştır. "Felsefenin görevi yararlı şeyler için hesap

68 Korsch, Karl, *a.g.e.*, s. 59.

69 Jay, Martin, *Diyalektik İnceleme*, s. 404.

70 *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi* (3. Cilt), İletişim Yayınları, İstanbul 1989, s. 1007.

71 Horkheimer, Max, *Akıl Tutulması*, s. 209.

72 *A.g.e.*, s. 210.

yapmak değil, doğayı kendi içinde ve kendisi için anlamak olmalıdır."⁷³ Yani felsefe araçsallığı bırakıp kendisinin efendisi olacak, teoriye yönelecektir; akıl ile doğayı yeniden barıştıracaktır.

Felsefenin bir anlamda aklımızı özgürleştireceğini vurgulayan okul üyeleri, bir özgürlük felsefesi olarak çıkan Varoluşçuluğu eleştirmekten de geri kalmaz. Marcuse'ye göre, Sartre'ın yanlışlığı, yaşanan saçmalığı tarihsel bir durum olarak görmekten çok, ontolojik bir durum olarak görmesindedir. Bunun sonucunda özgürlüğü, kişinin dışında ve dünyaya karşıt olarak görmüş ve sonuçta da içselleştirilmiş bir özgürlük olarak gerçekleşebilecek bir şey sayan idealist anlayışa düşmüştür. Özgürlüğü sadece kendisi-için varlık açısından sınırlı tutup, kendinde-varlık için yok sayması, bir öznellik-nesnellik ayrımı getirmiştir. Böylece de statükonun haklılaştırıcısı olmuştur. Sartre, "İnsan, dehşet verici bile olsa kaderini kendisi seçer" demekle acımasızlık yapmıştır. Marcuse, "Eğer felsefe katledilen yahudileri, özgür ve sorumluluğunda bir seçimin sahipleri olarak gösterebiliyorsa, kıyıcıların ve cellatların en hünerli haklandıracısı olarak sunan bir ideoloji konumuna düşmüştür"⁷⁴ der.

Adorno, *Minima Moralia*'da, felsefenin baştaki oluşum amacına geri dönüp ona sahip çıkmasını istemektedir: "Doğru bir yaşama biçimini öğretmek"⁷⁵ Ama günümüz koşullarında bu pek mümkün olmadığı için bu iş pek eğlenceli olmayacak, rahatlama değil huzursuzluk getirecektir. Bu yüzden Adorno, melankoliyi, gerçekten yaşanabilecek tek realite olarak kabullenmiş; "Umutsuzluk karşısında artık sorumlu bir biçimde sürdürülebilecek tek felsefe, her şeyi kurtarılanın bakış açısından görünebilecekleri biçimleriyle düşünme çabasıdır"⁷⁶ demiştir. Negatif diyalektiğin işlevi felsefeyi kendine karşı kullanmak, nesnel gerçekliği gizleyen kavramsal kabuğu çatlatmaktır. Felsefenin görevi, nesnenin hakkını özneye karşı, bireyin hakkını topluma karşı, doğanın hakkını insana karşı korumaktır. "Görülmesi gerekeni görmeyene karşı yapılacak şey gözüne gözlük takmak değil, hiç değilse bir kıymık olmasını bilip onun gözüne batmaktır"⁷⁷

73 A.g.e., s. 143-144.

74 Jay, Martin, *Diyalektik İmgelem*, s. 396.

75 A.g.e., s. 401.

76 Adorno, Theodor, W., *Minima Moralia*, s. 153.

77 A.g.e., s. 52.